

OTO MÁDR

(Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy)

ETICKÉ ROZMĚRY TOLERANCE A INTOLERANCE

ÚVOD

Téma této konference - Tolerance, svoboda projevu a jejich meze - vyjadřuje aktuální podobu obecné problematiky tolerance-intolerance. Svoboda projevu se stala v novověku útočným klínem na hradby tradičních vertikálních struktur společnosti. V nich se kdysi spojovala a vzájemně podporovala dvojí věrnost; panovníkovi jakožto mocenskému ručiteli společenského řádu, a víře, která ten řád a celý život vykládala v zasažení do vesmírného řádu, jehož ručitelem a soudcem všech bez rozdílu je Stvořitel.

V různých podobách tuto dvojí věrnost znaly už předkřesťanské státní útvary. Bylo tedy logické, že Římské impérium sice tolerovalo množství různých kultů, ale ostře vystupovalo proti křesťanství, jež odmítalo praktikovat státní kult. Samo se později stalo státním kultem až do té míry, že nejen nepřipouštělo jiná náboženství (s výjimkou tolerovaného judaismu), ale odpadlíky a sektáře tvrdě potlačovalo. V tom bylo zajedno s židovskou a islámskou ortodoxií podle zásady, že odpad od pravdy jednou poznán je neomluvitelná zrada.

Reformace šla ve stopách sektářské zásady osobního práva na vztah s Bohem. Tak vstoupilo do dějin křesťanství právo jedince na svobodný výklad Písma a odmítnutí učitelské autority církve. Došlo k radikálnímu přesunu víry z roviny společenské závaznosti na rovinu osobní svobodné volby. Souběžně se rozvíjela emancipace od světské monarchie, posvěcené božskou autoritou, nakonec až k prosazení demokracie. Z hlediska humanistického je tato „nejméně špatná“ (W.Churchill) forma těžko překonatelná. Obstojí ovšem jen za předpokladu dobré mravní úrovně občanů. Že sepětí občanské mravnosti a (křesťanské) víry není v demokracii bez významu, prokázaly dějiny USA. Naopak svoboda povýšená na první požadavek a extrémní tolerancí přivedená ad absurdum umožnila, nejen v Německu třicátých let, legitimní zvrát demokracie v totalitu. „Extrema tanguntur“.

Z podobných zkušeností plyne obecně přijatý závěr, že svoboda bez mezí může být v důsledcích i vražedná, především však sebevražedná. Prostá znalost člověka to uplatňovala už od nepaměti ve výchově, a to pomocí otcovské autority. Pregnantně to vyjadřuje židovská bible např. větou „Kdo šetří hůl, nenávidí svého syna, kdežto kdo jej miluje, trestá ho včas“ (Př 13,24). Kulturní formy se samozřejmě mění, ale zůstává pravda, že tolerance a intolerance jsou navzájem komplementární.

Jakým způsobem je možné správně řešit jejich vztah? Právní, politická a pedagogická praxe hledá a nachází "za pochodu" odpovědi na výzvy konkrétních situací. Empirická kazuistika je jistě nezbytná stejně jako přínos historie, psychologie, sociologie atd. Ale jako v jiných případech, patrně i zde by hlubší proniknutí do základů problematiky mohlo - podloženým zobecněním a promítnutím za hranice prostorové a časové - znamenat podstatný posun vpřed. Zdá se mi, že zde má právě etika svůj úkol - a dluh.

Na toto desideratum bych chtěl reagovat předložením aspoň určitého rozhledu po této problematice, návrhem jakési kartografické sítě pro základní orientaci.

ROZVRH

Především se pokusím ohledat široký kontext, z něhož vycházejí obecně etické orientace, které pak mohou sloužit dalším úvahám, hodnocením a aplikacím. Domnívám se, že v této poloze je možné obejít se bez využití některé ze světonázorových pozic a etických škol. - Vstoupíme tedy nejprve na předpolí

1. *antropologických konstant*, tj. faktorů biologických, etologických, sociálních a duchovních, protože zanedbáním tohoto patra lidství se snadno zkreslí celkový obraz lidského subjektu. Na nerovné půdě postavená teorie má sklon být spíše ideologií. Pokročíme dále na pole
2. *axiologického zvažování* v prostoru mravních hodnot, se základním kritériem dobra-zla. Tím se otevírá rovina
3. *deontologického řádu* závazných postojů a jednání na lidské úrovni, s odpovědností vyšší než společensky vynutitelnou. Při jeho uskutečňování má velkou roli mravní osobnost, o čemž má co říci
4. *aretologická struktura* psychiky, významná pro výchovu jedince a společnosti. Konečně se sluší dotknout se
5. *politické roviny* s dominantní účastí práva státního a mezinárodního.

ROZPRACOVÁNÍ

1. *Antropologické konstanty*

Člověk jakožto jednotka animálně-spirituální směruje vnitřní dynamikou k rozvíjení své jedinečnosti v živé přírodě. Od počátku to dělá postupným přeměňováním „džungle“ v „polis“. Něco z džungle přežívá v naší instinktivní výbavě. Její podstatnou a nepostradatelnou složkou je *diferencovaný postoj* - negativní ke skutečností ohrožujícím, pozitivní k užitečným a neutrální k ostatním. Zvláštní význam má postoj negativní - odpor, nesnášení, obrana -, protože brání až i holou existenci. Zdali se dá u živočichů mluvit aspoň zárodečně o intoleranci v lidském smyslu, to přenechme

etologům. Stačí konstatovat, že i člověk, dokud žije ve světě (ještě) ne pro něho optimálně zorganizovaném, musí umět být intolerantní. Do jaké míry smí nebo je i povinen negativní faktory tolerovat, to mu zodpoví v přízemí praktického uvažování rozum, na rovině morálky svědomí a etika.

Meze lidství, mnohonásobné ohraničení možností svobodné volby, jsou také antropologická konstanta. Když je ikarovská touha po dokonalosti nebere na vědomí a řídí se iluzemi, končí nezdarem nebo i katastrofou jedince, popř. miliónů (pedagogický permisivismus, anarchismus a jiné utopie). Bytostné tíhnutí k poznání všeho se jen namáhavě a po oklikách prokopává k pravdě. Vůle k vševládě naráží ještě drsněji na odpor přírody, ale i svobodných osob a jejich skupin.

Svoboda převzala od instinktů úlohu hlavního kybernetika na vyšší úrovni. Svoboda poznání i rozhodování a činů není absolutní, je vystavena danostem uvnitř a vlivům zvenčí. Ty ji omezují více nebo méně, v krajním případě ji ruší, což má velký význam pro posouzení viny. Přesto je svoboda výsostný existenciál člověka.

Na rozdíl od jedince je svoboda skupiny odvozená a uskutečňuje se složitěji, protože přirozená diferencovanost názorů a cílů se v ní uplatňuje pravidelně (u větších skupin o tom hovoří Gaussova křivka). Ve skupině přistupují nové faktory: svoboda projevu a potřeba interakce, včetně jevů s nimi souvisejících. Na rozdíl od některých druhů je člověk zóon politikon.

Společnost lidí je absolutní podmínka pokračování rodu a také rozvoje života (kultura všeho druhu). Svoboda a vůbec duševní vybavení umožňují vyšší úroveň soužití, ale také bohatší formy konkurence a boje. Ve společenském celku se vytvářejí skupiny ochotné přerůstat do větších celků, ale častěji nakloněné nevrážit na druhé a upírat jim místo na slunci. Tyto skutečnosti jsou závažné pro vznik, existenci a růst společenských útvarů, popř. jejich oslabení a zánik. Budoucnost skupiny (rodiny, obce, sdružení, státu, světového společenství) je závislá na tom, jak se prosadí jedinci dorostlí do větších než egoistických rozměrů proti inertním nebo rozkladným. Negativní tendence jsou normální jev, ale chaos si může společnost dovolit bez škody jen značně omezeně. Zdravá svoboda ať jedince, ať skupiny se zajišťuje strukturací života, řádem.

Řád života umožňuje jedinci uspořádat svůj energetický potenciál pro utváření a uplatňování vlastního života. Analogicky působí řád soužití ve společnosti. Jeho čitelný rámec tvoří hlavně právo mocensky vymáhané, dále zvyklosti a étos, soubor obecně uznávaných norem.

Lidské přirozenosti odpovídá zásada „Svobody, kolik možno, omezení, kolik nutno“. Vzhledem k výskytu určitého procenta lidí ve společnosti, kteří se těžko zařazují a navíc jsou agresivní, patří trvale k řízení státu nějaký druh represe. V mimořádných situacích se nelze vyhnout nějaké formě diktatury (válečný režim, stanné právo apod.). Autoritativní režim jako trvalé zřízení sice vykázal dočasnou úspěšnost při organizaci věcného rázu, ale v nové době naprostou nepřijatelnost nedostatkem osobní svobody, s důsledky i pro věcnou organizaci. Lidské úrovni odpovídá vymezení prostoru svobody rozumně odůvodněné a vnitřně svobodně přijaté.

Mravní řád splňuje tyto požadavky. Ustavil se jako kritérium správnosti lidské aktivity mimo pozitivní normy a nad ně. Hodnotí a určuje správnost počínání člověka z jeho podstaty. Omezuje svobodu jen v zájmu svobody realizovat touhu

po naplnění života, po štěstí. Tím efektivněji, čím hlouběji jsou pravidla pochopena a svobodněji uznána. Svědomí signalizuje rozcestí mezi dobrem a zlem i mimo oblast společenských zákonů; i v nejintimnější oblasti odmítá postoje a činy prostě nepřijatelné (nevděk, podlé myšlenky, zradu).

Mravní pravidla jsou obsažena v právu a výchově, ale zejména v étosu té které společnosti. Jeho kvalitu zkoumá a koriguje etika, filozofický/theologický obor, zabývající se hodnotou a platností daných mravních koncepcí a kodexů z nejhlubších východisek, zejména světonázorových.

Světový názor je z přirozenosti lidí vyplývající pokus o zásadní pochopení všeho bytí a zejména smyslu (vlastního) života. Bytostná potřeba rozumu, úměrně silná k osobní náročnosti a mravní kvalitě. Primární, výchozí stav je hledání, které ústí buď do přijetí koncepce hotové nebo samostatně vytvořené či kombinované, nebo do skepse.

Je očividné, že světový názor, často v podobě náboženské víry, má směřodatný vliv na myšlení a život jedince, je-li jím internalizován, a společenského celku, je-li jím uznáván. Ve starých kulturách byla víra spjata s kmenem, národem, státem. Evropská kultura převzala zejména z inspirace evangelia orientaci na víru ne zvenčí uloženou příslušností k nějakému celku, ale poznanou jako pravdu o svrchovaném Bytí, s nímž je možné navázat bytostný vztah. Silou osobního přesvědčení se šířilo křesťanství svobodně, dokud nepřevážil názor, že je možné je novým národům hlásat popř. vnutit silou, a že je pak nutné jeho pravdu silou bránit proti falšování a odvrhování. Nápor islámu podepřel tuto recidivu barbarství. Novověk nastolil požadavek svobody náboženství a přesvědčení nejprve v podobě tolerance alternativního myšlení. Důvod: Osobnost jedince je ve vztahu ke společnosti primární, včetně práva na vlastní pravdu poctivě vydobytou.

Pravda dodává názorům hodnotu, odlišuje vážnou orientaci od nezávazné hry s představami a pojmy i od voluntarismu ideologií. Moderní radikální důraz na rozum a empirii umožnil pokrok materiální vědy a techniky, ale upřel charakter pravdy tomu poznání, které přesahuje fakticitu smyslů a za ní otvírá obzory uchopitelné jen celou bytostí (Edith Steinová v okamžiku uvěření: „To je pravda.“). V tomto komplexním smyslu, zahrnujícím rovněž pravé dobro, ideály a bytostnou oddanost Bohu, mluví o pravdě Nový zákon (Pravda vás osvobodí) a husité (Pravda Páně vítězí). K transcendentě dospívají různí lidé z různých východisek a spíše nepřímo. Osobním a skupinovým vírám je společně překročení do světa nejvyššího řádu, ale zůstávají rozdíly slovního vyjádření, představ a prožívání. Dokud nepotká věřící něco přesvědčivějšího, právem považuje svou víru za pravdu nejvyšší závaznosti, někdy i v tom smyslu, že pro ni chce získat ostatní. To platí nejen o víře náboženské s absolutní transcendentí, ale i horizontální s transcendentí relativní.

Šíření silou nerespektuje svobodu a víru degraduje. Jak ale otevřít všem cestu k nejhlubší pravdě života poctivým hledáním? Tím se nastoluje otázka mezosobních vztahů.

Tolerance v nejobecnějším smyslu je snášení, trpění něčeho, co je v jakékoli podobě záporné, špatné, úkorné, nepřijemné. V naší souvislosti to je kompromisní vztah k odlišnosti až protikladnosti víry a jejích projevů u jiného subjektu, a to ve smyslu současného odmítání a připuštění. Je to postoj k něčemu nedobrému, co se dá snášet

kvůli něčemu dobrému, ať vnitřnímu (ohled na člověka), nebo vnějšímu (situační nutnost). Nezbytnost soužití si často vynucuje nejrůznější toleranci, často vzájemnou.

Všeobecná tendence k rozrůznění názorů svědčí o bytostné potřebě nalézt odpověď a současně o slabosti naší „condition humaine“. Reakce na to může být dvojí:

1. **Radikální:** Když nemůžeme poznat celou pravdu, pak má „každý svou pravdu“ (Pirandello), pravda je ryze subjektivní záležitost. V důsledném provedení se tím opouští jak závažnost pravdy, tak potřeba tolerance: není proč snášet cizí pravdu, když je lhotejná.
2. **Vyvážená:** Třebaže nemůžeme obsáhnout v plnosti absolutní Pravdu, jakmile se jí můžeme rozumem, intuicí či jinak dotknout s vědomím, že to není vlastní fikce, pak i částečné uchopení pravdy zavazuje. Jsme-li hluboce přesvědčeni o pravdivosti své víry nebo názoru, logicky vidíme odlišné přesvědčení přinejmenším jako částečně nepravdivé a potud je odmítáme. K pravdivosti člověka ovšem patří i vědomí, že „naše poznání je jen částečné“ (Pavel v 1 Kor 13,9). Je tedy třeba přiznat nejen sobě, ale i jiným právo na poctivou snahu o poznání a ovšem na styl života z něho vyplývající.

Novověký zápas o svobodu přesvědčení vypadal jako zápas pravdy s mocí. Ve skutečnosti to byl více zápas pravdy s pravdou, moci s mocí, svobody se svobodou, vášně s vášní. Vášně pro pravdu je nepostradatelný motor dějinného úsilí o realizaci lidství.

Pohyb - klid, mobilita - stabilita patří jakožto polární protiklady k lidským konstantám. Vzájemně se provokují a přetlačují, ale hlavně doplňují, protože naprosté převládnutí jednoho nebo druhého pólu by vedlo ke smrti buď v chaosu, nebo ve zkamenění. Generační střetání hovoří výmluvně o potřebě této polarity. Neboří-li meze smysluplného dění, umožňuje organický postup k dokonalejším nebo aspoň jiným („variatio delectat“) formám života. Přitom má podstatnou funkci právě tolerance ne lhotejná, ale zaujatá jak pro pravdu, tak i pro člověka, jeho dobro a důstojnost. Bezbřehá tolerance podporuje společenskou atomizaci a její neblahé důsledky, především tendenci k babylónu názorů, jazyků, nároků a jejich prosazování bez vztahu k druhým. Ale bez zásadního sjednocení společnost nemůže existovat.

Jednota - pluralita představuje jedno z konstitutivních polí napětí ve společnosti složené z myslících a svobodných bytostí. Jednota je nejvýrazněji nutná k uskutečňování velkých projektů hmotné povahy (srov. pyramidy), pluralita umožňuje duchovní velikost jedinců (géniové) a jejich prostřednictvím i všech (kultura). Novověký vývoj uvolnil tvořivost nejprve v rámci svobod pro skupiny a vrstvy a postupně pro všechny s poukazem na všeobecná lidská práva.

Ale nepřehlédněme rub tohoto vývoje. Jakoby setrvačností pokračuje proces osvobozování v bohatých společnostech osvobozováním i od takových „tabu“, která jsou nosnými pilíři života a soužití (úcta a sebeúcta, odpovědnost, sebekázeň) a jejichž mizení dělá starost demokratickým vládám, policii a výchovným činitelům (drogy, zločinnost mládeže, masový solipsismus). Je v logice věci, že nepevný řád a ztráta pevné ideové orientace (což spolu souvisí) rozpoutávají instinkty, jež vyvolávají konflikty (téma pro sociální psychologii). Iluze anarchistického či jiného ráje na zemi není lékem proti hrozivým trendům v současné civilizaci (srov. Římská říše a barbari).

Z toho vyplývá, že život společnosti a tím i život jedince na lidské úrovni je možný jen v prostoru mezi tvrdou jednotou (totalita) a rozbředlou pluralitou (sociální anetičnost). Tolerovat všechno nebo nic je už jen řečnická otázka.

Intolerance v obecném smyslu je negativní postoj k něčemu špatnému. Vzniká přirozeně z pozitivního postoje k dobru ohrožovanému zlem. Není to totéž co neukázněná nevráživost emocionální povahy. O intoleranci platí stejně jako o toleranci, že může být správná nebo nesprávná. Záleží na mravní kvalifikaci příslušné věci a na etické správnosti postoje a postupu vůči člověku spojenému s tou věcí (přesvědčením, aktivitou). Tím jsme vstoupili na práh etiky.

2. Axiologické zvažování

Třídění hodnot podle kritéria dobra a zla je první úkol etiky. Jde tu o kvalitu řádu mravního, ne ovšem bez vztahu k jiným řádům bytí a poznání. Speciální případ obecné polarity kladného a záporného je noetická polarita pravdivého a nepravdivého. Noetika má vztah i k etice: slouží jí pravdivostním hodnocením dobra (pravé - nepravé), etika pak doplňuje noetiku hodnocením pravdy (dobrá - nedobrá).

Předem se sluší zdůraznit, že všechny skutečnosti světa včetně nás jsou díky své kontingenci, a tedy omezenosti, entity hodnotově smíšené, složeny z kladů a záporů. Tatáž věc se může jevit současně kladně a záporně z různých hledisek, a to i v rovině morální. Svou roli tu má jak faktor času a místa, tak zasazení do různých souvislostí, tak i subjektivní plasticita člověka jako psychofyzické jednoty. Proto se pro správné etické hodnocení vyžaduje komplexní zvážení všeho, co vstupuje do daného problému s morální relevancí.

Totéž platí samozřejmě o „věci“ člověk, ale s jednou výhradou, že kdokoli je dobro z mravního hlediska jakožto lidská osobnost: jako člen lidského rodu pro humanistu, jako druhý pro personalistu, jako bližní pro křesťana. Takže v krajním případě i neobyčejně odporný člověk stojí eticky výše než nejmilovanější zvíře. Prakticky to znamená, že při řešení tolerování a netolerování čehokoli špatného je třeba na člověku vidět jeho základní kladnou hodnotu. Je to nepominutelný faktor.

Dobro je vůbec jediným eticky nosným důvodem, proč nemusí být špatné snášet něco špatného. Svůj význam ovšem má také vztah složek, zvážení důsledků, zvláštní odpovědnost atd., takže teprve celý organický souhrn dobra a zla může indikovat výslednou kvalitu, předpoklad rozhodnutí pro toleranci nebo proti ní.

Příklady axiologických soudů obecnější povahy k naší problematice:

- A. Pravdivé poznání je jedno ze základních dober pro člověka.
- B. Vzájemnost lidí je dobrá, proto i sdělování pravdy je dobré.
- C. Nepravdivé poznání je škodlivé, a tedy zlé.
- D. Šířit nepravdu je zlo.
- E. Bránit pravdu proti nepravdě je dobré, nebránit je zlé.

3. Deontologický řád

Dobro nemá vždy sílu vyvolat správný postoj a aktivitu, proto je nutné podpořit mravní poznání *povinností* a odpovědností. Vnitřní závaznost ve svědomí reprezentuje nejvýrazněji božský Zákodárce, jemuž je též potřeba se odpovídat (V. Havel o problému odpovědnosti jen sobě samému), ale ani vrozené (a neotupené) citění pro druhé nelze podceňovat. Mravní jednání je hodnotné mimo jiné proto, že vyžaduje nasazení a oběti, neboť nižší já klade odpor, který je třeba překonávat. V to-

leranční souvislosti například je snášení podmíněno přeladěním negativních pocitů ve střízlivý smíšený postoj, minimálně aspoň neutrální. Aktivní snášení vyžaduje i odvalu a vypracování *strategie* vedoucí k cíli (dobru) bez nepřipustných škod.

Naznačme si některé mravně únosné taktiky toleranční strategie: Nelze-li docílit víc (např. smíření), snažit se zabránit horšímu zlu jeho zmenšením. Je možná i cesta oklikou, *paradoxní taktika*, např. chování bezprostředně opačné („Přemáhej zlo dobrem!“ Řím 12,12). Neutrální chování vůči zlu může získat kladnou mravní kvalitu jako součást paradoxní taktiky nebo jako východisko z nouze (převedení nenávisti na lhostejný postoj). Každý odvrát od zla, i částečný, je sám sebou pohybem k dobru. Naopak i částečný ústup od dobra, protože uvolňuje zlo, potřebuje být kompenzován dobrou složkou celkové aktivity.

Pokusme se zformulovat několik deontologických pravidel:

1. Být pro dobro a proti zlu!
2. Mít přízeň k dobru a podporovat je!
3. Mít odpor ke zlu a eliminovat je!
4. Nesnášením a snášením zla sloužit dobru!
5. Mít vztah k objektu odpovídající celé jeho hodnotové skladbě!
6. Při potlačování zla mít ohled na dobro s ním spojené!
7. Snažit se o maximum dobra a minimum zla!
8. Zamýšlet výslednou bilanci co nejpříznivější pro dobro!
9. V oblasti světonázoru hledat pravdu společně!
10. Pravdou prospívat, pravdou neškodit!
11. Jednat podle svého svědomí, neznásilňovat cizí!
12. Neabsolutizovat vlastní poznání, být svobodný od zájmů a předsudků!
13. Poskytnout druhému optimální možnosti k objevení pravdy poctivým dialogem!
14. V nezbytném jednotu, v ostatním svobodu, ve všem lásku! (Zásada připisovaná Augustinovi.)

4. Aretologická struktura

etické osobnosti je zajímavá pro výchovu a sebevýchovu. Aby člověk mohl dostát mravním výzvám - zde k dobrému soužití v pluralitě světonázorů a zájmů - musí získat potřebné osobní kvality (schopnosti, ctnosti). Tolerance vyžaduje osobní habitus snášenlivosti, což je schopnost vyjít ze sebe, příznivě se přiklonit k druhému člověku nebo jinému objektu, ztlumit své nevhodné city, vydržet v nesnázích. (V křesťanském provedení láska, která je trpělivá, umí odpouštět, je laskavá, nesobecká (...)) všecko vydrží - 1 Kor 13). Do snažení o dobré kvality osobnosti náleží i výchova k sebekritice, zvláště významná pro dialog mezi ideovými odpůrci.

5. Politologická rovina

Dobré soužití ve veřejných strukturách vyžaduje mapování závažných konfliktních vztahů, aktivit a situací. Jejich utřídění a zhodnocení vyzývá odpovědné činitele k vyvození důsledků pro výchovu (vzory a ideály!), pro ozdravení veřejného

mínění (rasismus), pro odstranění negativních faktorů atd. Trvale je nutné pěstovat plodné soužití šířením pravdy a eliminováním nepravdy (úloha medií). Souběžně s tím je třeba povzbuzovat ke vzájemnému chápání, vstřícnosti a solidárnosti jako hodnotám přinášejícím dobro všem. V té souvislosti mají svůj význam náboženské společnosti (sekty někdy naopak záporný).

ZÁVĚŘ

Svoboda projevu je pouze jeden z aktuálních problémů na celém poli tolerance-intolerance, proto je potěšující skutečnost, že sociální etika věnuje teď komplexnější pozornost nejen sdělovacím prostředkům.

Zbývá snad jen připomínka do vlastních řad, že etika zavazuje také teoretiky k praktické účasti na staveništi lidskosti (v křesťanském slovníku: Božího království na zemi).

Z LITERATURY K TEMATICE

1. Staatslexikon, Bd. 5, Freiburg i.Br. 7/1989, s. 485-489, heslo Toleranz.
2. Lexikon für Theologie und Kirche, sv. 10, 1965, sl. 239-246, heslo Toleranz.
3. A. Hartmann, Toleranz und christlicher Glaube, Knecht, Frankfurt a.M. 1955.
4. Leszek Kolakowski, Toleranz und Absolutheitsansprüche. V: Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft, Bd. 26, Freiburg - Basel - Wien 1981, s. 5-38.
5. Bernhard Welte, Christentum und Religionen der Welt. Tamtéž s. 39-126.
6. Problém tolerance v dějinách a perspektivě. Academia, Praha 1995. Sborník, připravil M. Machovec.